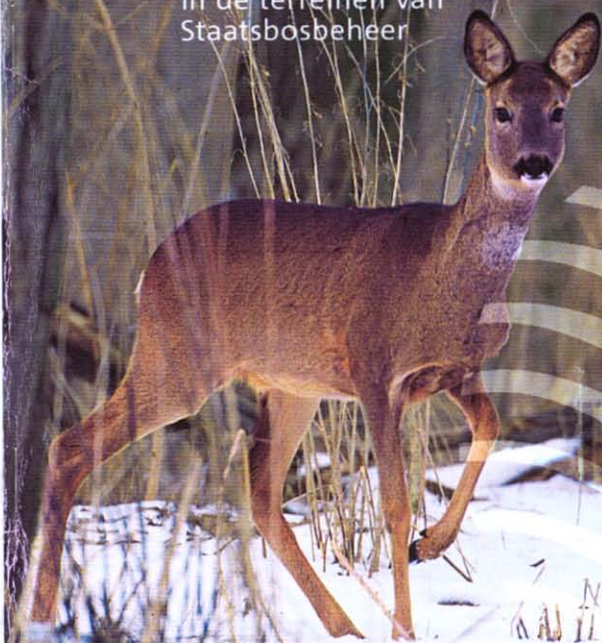

Ethische richtlijnen

Richtlijnen voor het omgaan
met zelfstandig levende dieren
in de terreinen van
Staatsbosbeheer

staatsbosbeheer

Ethische richtlijnen

Richtlijnen voor het omgaan met
zelfstandig levende dieren
in de terreinen van Staatsbosbeheer

Auteur: Ronno Tramper,
Centrum voor Bio-ethiek en Gezondheidsrecht,
Universiteit Utrecht.

Wergroep: dr. R. van den Bos
dr. P.J.H. van Bree
dr. F.W.A. Brom
mr. D.W. Brül
ir. A. de Gelder
Dhr. J. Griekspoor
drs. N. van Heijst
prof. dr. M.G.C. Schouten

Dhr. H. de Kok
dr. P. Koene
Dhr. S. Krap
dr. J.M. van Leeuwen
dr. H.A. Luten
Dhr. J. Meesters
drs. M.H. Rijks

In opdracht van: **Staatsbosbeheer**, 16 juni 1999

staatsbosbeheer

Inhoud

Voorwoord	4
Hoofdstuk 1 Inleiding	5
Hoofdstuk 2 De richtlijnen	9
A. Inleiding: definities en afbakening	11
B. Het omgaan met individuele dieren	14
C. Het beheer van de populatie	17
D. Het laten liggen van dode dieren	21
Hoofdstuk 3 Achtergronden	23
3.1. Inleiding	23
3.2. De morele status van het dier	24
3.3. Zelfstandig levende dieren	24
3.4. De regelgeving met betrekking tot de omgang met in het wild levende dieren	27
3.5. De ethiek: normen en waarden in de publieke discussie	28
3.5.1. De dier-ethische benadering	28
3.5.2. De eco-ethische benadering	29
3.5.3. De beide benaderingen in de discussie over het omgaan met zelfstandig levende dieren	30
3.6. Rol en positie van geïntroduceerde dieren	32
3.7. Ruimte voor nieuwe ontwikkelingen in het beheer	34
Literatuur	35
Hoofdstuk 4 Voorbeelden	36
Appendix I Totstandkoming	41
Appendix II Spoor A terreinen	43
Samenvatting	44

Voorwoord

Tot voor kort was het ongebruikelijk dat men zich afvroeg of je morele verplichtingen had ten opzichte van individuele, in het wild levende dieren. Die dieren leven immers hun eigen leven, buiten de menselijke samenleving. Met de introductie in natuurterreinen van dieren die afkomstig zijn uit de menselijke samenleving is dat veranderd. Als daarbij onverhoopt iets mis dreigt te gaan, rijst al snel de vraag in hoeverre de mens daarvoor verantwoordelijk is en verplicht is om schade voor het dier te voorkomen. In het kielzog van bever, paard en rund lijken ook grote "wilde" dieren, als ree en edelhert, van deze ontwikkeling "mee te profiteren". Men gaat zich nu ook afvragen of de mens de plicht heeft hongerige reeën bij te voeren.

Staatsbosbeheer heeft deze ontwikkelingenesignaleerd, onder andere doordat het publiek vragen stelt en zijn bezorgdheid uit. Ook de beheerders van terreinen willen houvast bij het beheren van hun grote grazers en de andere dieren in het terrein. Deze richtlijnen zijn opgesteld in nauw overleg met beheerders en hebben betrekking op het handelen van beheerders. Ze hebben tevens tot doel om de beheerders in staat te stellen hun handelen toe te lichten en te baseren op goede argumenten. Het publiek dat regelmatig de terreinen bezoekt en zijn betrokkenheid toont heeft recht op duidelijkheid en uitleg.

Hoofdstuk 1

INLEIDING

Waarom richtlijnen?

Staatsbosbeheer en zijn opzichters en boswachters worden regelmatig geconfronteerd met moeilijke situaties waarin zij een beslissing moeten nemen over de omgang met wilde en gededomesticeerde¹ dieren in hun terrein. Wanneer moeten ze ingrijpen ten gunste van de dieren en wanneer is het beter om de natuur zijn gang te laten gaan? Wat te doen bij een verhongerend ree? een konijn met myxomatose? een verlaten veulen? Bij dergelijke dilemma's is er vaak behoefte aan keuzes die onderbouwd zijn door argumenten van deskundigen en ethici. Deze richtlijnen beogen duidelijkheid te

¹ De term "dedomesticatie" is ontleend aan het rapport Goede tijden, slechte tijden van Keulartz e.a. (1998). De term wordt in brede kring gehanteerd en zal om die reden ook in dit stuk gebruikt worden. Daarmee wordt overigens geen oordeel gegeven over de vraag of dit een geschikte term is voor het proces dat men ermee aanduidt.

bieden over de positie van de dieren. De beslissingen die genomen worden zijn gebaseerd op de argumenten van deskundigen en worden vanuit de organisatie (Staatsbosbeheer) gesteund. Omdat de richtlijnen voor de praktijk geschreven zijn, is het van belang dat zij voldoende ruimte bieden om flexibel in te spelen op de specifieke situatie in een gebied. Verschillende typen terreinen kennen verschillende problemen. Tegelijk moeten ze echter wel helder aangeven wat de grenzen zijn van het aanvaardbare. Het merendeel van de richtlijnen is zo opgezet dat zij zowel de "kaders" waarbinnen gehandeld moet worden (dus: wat moet er minstens gebeuren en wat mag er echt niet gedaan worden) als de voorkeursrichting daarin aangeven. Daarbij ontstaat er soms meer handelsruimte dan er eerst leek te zijn, en bovendien de zekerheid dat men handelt volgens de juiste principes, onderbouwd en ondersteund door de kennis van de leden van de werkgroep.

Hoe zijn ze opgesteld?

De richtlijnen zijn opgesteld door een werkgroep met vakexperts op gebied van diergedrag, populatie-zoölogie, wetgeving, dierenwelzijn, veterinaire pathobiologie, een dierenarts, ethici, opzichters uit zowel Spoor A² als Spoor B³ terreinen van Staatsbosbeheer en anderen⁴. Vrijwel alle richtlijnen zijn gebaseerd op een combinatie van vaktechnische informatie en ethische argumenten. De technische informatie is vooral gebruikt om te achterhalen wanneer er bijvoorbeeld lijden veroorzaakt wordt, of wanneer een dier de ruimte heeft om soortspecifiek gedrag te vertonen. Daarna is op ethische gronden een besluit genomen over de grenzen waarbinnen het handelen van de beheerders dient te vallen⁵.

Bij het opstellen van de richtlijnen hebben een aantal ideeën uit het rapport Goede tijden, Slechte tijden van Keulartz e. a. (1998) als uitgangspunt gediend. Van belang is vooral dat het in dit rapport genoemde principe van "respect voor potentiële wildheid" in de richtlijnen en het achtergronddocument nader is uitgewerkt door te benadrukken dat we de zelfstandigheid en de soortspecifieke gedragingen van dieren behoren te respecteren. Rekening houden met dieren gaat verder dan alleen maar hun gezondheid en welzijn bewaken. Ook in andere sectoren, zoals de veehouderij en de biotechnologie, zien we dat steeds meer nadruk wordt gelegd op

respect voor de intrinsieke waarde en de integriteit van het dier⁶. In die zin sluiten deze richtlijnen aan bij recente ontwikkelingen in de dierethiek in het algemeen.

Welke dieren?

Omwille van de praktische toepasbaarheid gelden de richtlijnen slechts voor een beperkte groep dieren: de zelfstandig levende, gewervelde dieren⁷.

Voor welke terreinen?

De werkgroep heeft ervoor gekozen om alleen voor Spoor A en B terreinen richtlijnen op te stellen. Dieren in Spoor C gebieden leven óf wel niet zelfstandig (met name de grote grazers als rund en paard: dit geldt overigens voor 95% van deze dieren bij Staatsbosbeheer) waardoor de gewone regels voor landbouwhuisdieren voldoende houvast bieden, óf wel zij onttrekken zich aan systematische waarneming door de beheerder dat toezicht op hun wel en wee niet haalbaar is (bijvoorbeeld kikkers of konijnen). Er wordt in de richtlijnen een onderscheid gemaakt tussen terreinen die onder Spoor A en B vallen. Bij de eerste beheersstrategie staat 'meer ruimte voor natuurrijkheid centraal', bij de tweede 'versterking van de halfnatuurlijke natuur die moeilijk gerealiseerd kan worden'. Natuurlijk zijn de 'rechten' van de dieren gelijk in alle terreinen, maar in Spoor A terreinen⁸ zal men, omdat daar andere natuurdoelstellingen in het geding zijn, terughoudender zijn met ingrijpen dan in Spoor B terreinen. En daar waar door de beheersvorm de invloed van de mens/beheerder groter is, is ook de verantwoordelijkheid van de mens groter en zal er anders gehandeld worden ook wat betreft de dieren in het terrein. De werkgroep heeft bewust gekozen voor een koppeling aan beleidsdoelstelling omdat deze de mate van 'bemoeienis' van beheerders met het gebied/systeem aangeven, in tegenstelling tot (sub-)doeltypen die gebaseerd zijn op output/vegetatietype. Voor het dilemma: wel ingrijpen - niet ingrijpen is een dergelijke keuze relevanter.

Tenslotte

moet worden opgemerkt dat deze richtlijnen zijn opgesteld voor de Nederlandse situatie, waarbij in alle natuurterreinen enige menselijke invloed is. Dit mag echter geen excuus vormen om overhaast

² Hoofdgroepen 1, nagenoeg-natuurlijk, en 2, begeleid-natuurlijk > 500 ha.

³ Hoofdgroep 3 met kleine zoekruimte: half-natuurlijk

⁴ Een volledige lijst met deelnemers is opgenomen in Appendix I.

⁵ Deze keuzes worden uitgebreid toegelicht in het achtergronddocument (hoofdstuk 3).

⁶ Voor een omschrijving van deze concepten zie paragraaf 3.2 in het hoofdstuk met achtergronden bij de richtlijnen.

⁷ Zie verder deel A in hoofdstuk 2 voor definities en afbakening.

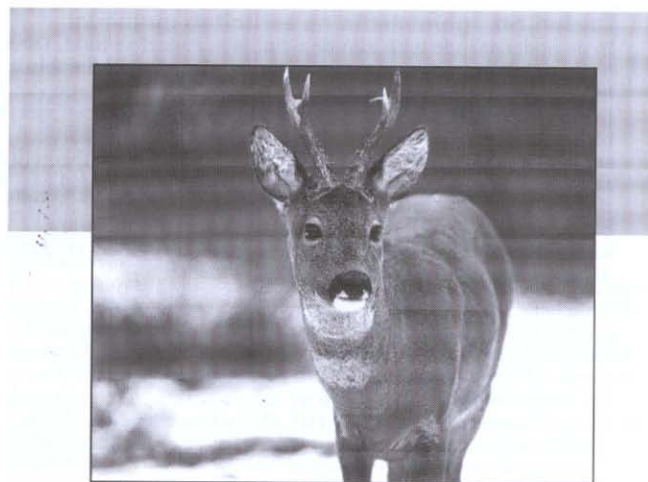
⁸ Een lijst van Spoor A terreinen bij Staatsbosbeheer is opgenomen in Appendix II.

in te grijpen. Te haastig ingrijpen kan leiden tot een onnodige inbreuk op de zelfstandigheid van de dieren.

Er is nog veel onbekend over het verloop van het proces waarbij paarden en runderen langzaam weer verwilderen (dedomesticatie). In de komende jaren zal duidelijk worden hoe snel de dieren leren, hoe goed ze zich aanpassen en hoeveel dieren een gebied kan herbergen. Ook voor ethici en juristen is de introductie van grote grazers in de natuur een nieuwe situatie. De nieuwe situatie dwingt ons om opnieuw na te denken over onze omgang met zelfstandig levende dieren. Dit geldt niet alleen voor recent geïntroduceerde dieren, zoals paarden en runderen, maar ook voor dieren die van oudsher al in de natuurterreinen leven. Bestaande normen, waarden en juridische regels over onze omgang met dieren moeten "vertaald" worden naar die nieuwe situatie. Voor die nieuwe situatie zijn ze eigenlijk niet gemaakt. De bestaande wetgeving blijkt op sommige punten nog erg weinig duidelijkheid te geven en op andere punten op het eerste gezicht maar weinig ruimte te bieden voor nieuwe initiatieven in het natuurbeheer. Het "vertalen" van bestaande regelgeving en ethische inzichten over de omgang met dieren, zodat ze bruikbaar zijn voor deze nieuwe situatie, vergt tijd. Toch meent Staatsbosbeheer dat we niet nog jaren kunnen wachten. Er doen zich nu al af en toe problemen voor. Met deze richtlijnen wil Staatsbosbeheer duidelijkheid bieden. De richtlijnen zijn echter geen keurslijf. Beheer met grote grazers is een praktijk in ontwikkeling en er moet ruimte blijven voor nieuwe ontwikkelingen. We geven hier vooral aan waar die ruimte er is en waar (voorlopig) niet.

Toepassing in de praktijk

Op 11 augustus '99 zijn, op advies van het MT, de ethische richtlijnen vastgesteld door de directeur van Staatsbosbeheer. Zij zijn nu bindend voor alle medewerkers van Staatsbosbeheer. Het MT heeft ook besloten dat voor de kritische terreinen, waar verwacht kan worden dat er belangrijke keuzen op het gebied van het dierwelzijn gemaakt moeten worden, een precisering gemaakt wordt van deze richtlijnen in de vorm van een protocol, toegespitst op de specifieke omstandigheden in dat terrein. Om hierbij te helpen zijn een aantal uitgewerkte praktijkvoorbeelden toegevoegd (hoofdstuk 4) en is een beslisschema opgesteld.

Hoofdstuk 2

DE RICHTLIJNEN

De dieren in de wat grotere, begeleid natuurlijke en halfnatuurlijke terreinen - in de taal van beleidsmakers: de spoor A en spoor B terreinen - leiden het hele jaar door een zelfstandig bestaan. Of het nu reeën, edelherten en wilde zwijnen betreft of runderen en paarden, ze krijgen allemaal de kans om een voor de soort geëigend leven te leiden in een terrein dat daarvoor geschikt is. Ze kunnen op hun eigen manier voedsel zoeken en sociale relaties aangaan met andere dieren. Voor de dieren, ook als individu, is dat vooral lonend. Ze krijgen de kans om zich te ontplooien. Dit in tegenstelling tot veel andere dieren in andere situaties. Een dergelijk bestaan is echter niet geheel risicoloos. Zelfstandig levende dieren kunnen gewond raken, ziek worden en soms moeite hebben om voedsel te vinden. Deze richtlijnen zijn bedoeld om aan te geven hoe aan zulke probleemsituaties het hoofd geboden kan worden.

Leeswijzer

In de onderstaande tekst zijn de richtlijnen cursief gedrukt. Direct na de richtlijn volgt een korte toelichting. Deze toelichting biedt hulp bij het interpreteren van de richtlijn. Elke interpretatie van de richtlijn die strijdig is met de toelichting komt niet overeen met de bedoelingen van Staatsbosbeheer. Bij de richtlijnen behoort een achtergronddocument. Dit document geeft weer wat de theoretische achtergronden zijn van de richtlijnen en welke argumenten aan de richtlijnen ten grondslag liggen. Eventueel kan dit achtergronddocument vóór de richtlijnen zelf gelezen worden. Richtlijnen, toelichting en achtergronddocument vormen een geheel en dienen in hun onderlinge verband gelezen te worden.

A. Inleiding: definities en afbakening

1. *Deze richtlijnen hebben betrekking op het handelen van beheerders van Spoor A en Spoor B terreinen van Staatsbosbeheer.*

Spoor A terreinen zijn gebieden waar sprake is van een nagenoeg natuurlijke of begeleid natuurlijke situatie. Nagenoeg natuurlijke gebieden komen in Nederland echter niet voor, met uitzondering van het Waddengebied. Spoor B terreinen zijn gebieden waar sprake is van een halfnatuurlijke situatie.

Door de omvang van deze terreinen en de soms moeilijke toegankelijkheid zijn de dieren die er leven voor een belangrijk deel op zichzelf aangewezen. Voor deze terreinen kan terecht gesteld worden dat de dieren die er leven een zelfstandig leven leiden. Ook bestaat er een zekere spanning tussen de natuurdoelstellingen die men met deze terreinen heeft enerzijds en de (korte termijn) belangen van individuele dieren anderzijds. Het valt daarom te verwachten dat de beheerders juist in deze terreinen geconfronteerd zullen worden met ethische vragen over het omgaan met de dieren in natuurgebieden.

2. *Deze richtlijnen hebben in beginsel betrekking op alle gewervelde dieren die gedurende het gehele jaar zelfstandig in het terrein leven en waarvan de leefwijze wordt beïnvloed door het feit dat er bepaalde barrières en belemmeringen zijn die het gevolg zijn van menselijke invloeden.*

De reden om hier voor **gewervelde** dieren te kiezen is mede ingegeven door het feit dat er vanuit gegaan mag worden dat in elk geval de gewervelde dieren in staat zijn om te lijden of ongerief te ervaren. Dat is bijvoorbeeld ook de reden waarom alle gewervelde dieren onder de Wet op de Dierproeven vallen. Kleinere gewervelde dieren, die vaak in grote aantallen voorkomen, zoals muizen, konijnen en kikkers, vallen echter niet voluit onder deze richtlijnen. De reden daarvoor is niet dat het leed van deze dieren niet telt of dat deze dieren niet onderhevig zouden zijn aan beperkende menselijke invloeden. Deze dieren onttrekken zich door hun leefwijze aan systematische waarneming door de beheerder en komen vaak in zulke grote aantallen voor dat toezicht op het wel en wee van individuen niet haalbaar is. Het heeft geen zin richtlijnen te formuleren, die, ook met veel goede wil, gewoon niet uitvoerbaar zijn.

We willen voorkomen dat een vruchteloze discussie ontstaat over de vraag wat "gedomesticeerde" dieren zijn en wat "wilde" dieren zijn, temeer daar dit nauwelijks van belang lijkt voor de vraag welke verplichtingen de beheerders hebben ten opzichte van de dieren. Deze richtlijnen hebben daarom betrekking op **alle** gewerkte dieren die gedurende het gehele jaar **zelfstandig** in het terrein leven, en niet slechts op van oorsprong "gedomesticeerde" dieren⁹. Wel geldt als beperking dat het om dieren moet gaan waarvan de leefwijze wordt beïnvloed door barrières en belemmeringen die het gevolg zijn van menselijke invloeden. Een dergelijke beperking is verdedigbaar, omdat juist uit deze "beperkende" menselijk invloeden bepaalde verplichtingen voortvloeien (zie ook de toelichting bij A.3).

De in de richtlijn genoemde barrières en belemmeringen kunnen zeer divers van aard zijn. Het gaat in principe om barrières en belemmeringen die door menselijk handelen of nalaten zijn ontstaan, zoals hekken, bebouwing en wegen, maar het kan ook gaan om meer natuurlijk barrières, zoals grote wateroppervlakten. Ook het ontbreken van bepaalde essentiële mineralen in het terrein en het isolement van individuele dieren dat ontstaat door abnormaal gedrag van andere dieren (bijvoorbeeld extreem territoriumgedrag) vallen onder de belemmeringen die hier bedoeld worden.

Dergelijke, op het eerste gezicht natuurlijke belemmeringen zijn vaak ook het gevolg van menselijk handelen of nalaten.

Bijvoorbeeld omdat men dieren heeft geïntroduceerd in beperkt gebied, omsloten door water of in een gebied waar bepaalde mineralen niet voorkomen. Ook wanneer men nalaat om de groei van populaties van dieren in de hand te houden, kunnen er problemen ontstaan met dieren die afwijkend gedrag gaan vertonen.

Dat heeft in de praktijk tot gevolg dat deze richtlijnen vooral betrekking hebben op twee categorieën grotere, gewerkte dieren: 1. soorten als edelhert, ree en wild zwijn (dus dieren die van oudsher in natuurgebieden en het Nederlandse landschap voorkomen), 2. dieren zoals runderen, paarden en geiten, die zijn geïntroduceerd om natuurdoeleinden te realiseren en waarbij het beheer erop gericht is de dieren te dedomesticeren. De runderen van een boer die alleen 's zomers in een terrein grazen, vallen uitdrukkelijk buiten het bereik van deze richtlijnen. Voor die dieren geldt immers dat het niet de bedoeling is dat ze zelfstandig in het terrein leven. Ze zijn daarvoor ook niet toegerust.

⁹ Door sommigen wordt in dit verband gesproken van "in het wild levende dieren". Ook dat vermijden we hier liever, omdat dan opnieuw discussie zou kunnen ontstaan over de betekenis van "wild".

2.1. *Indien een richtlijn ook betrekking heeft op andere dieren, dan de twee categorieën genoemd in de laatste alinea van de toelichting op A.2, dan wordt dit expliciet vermeld.*

3. *Deze richtlijnen hebben betrekking op de vraag welke morele verplichtingen de beheerders hebben ten opzichte van de zelfstandig levende dieren in hun gebied en welke consequenties dat voor hun handelen moet hebben.*

Voor de invulling van een morele zorgplicht ten opzichte van de zelfstandig levende dieren in een terrein, zijn met name twee factoren van belang. Ten eerste is dat de mate waarin de dieren in hun (bewegings-) vrijheid beperkt worden. Van belang is daarbij vooral de grootte van het terrein en de mogelijkheid om weg te trekken. Om die reden worden onder A.2. de hekken om het terrein en eventuele andere barrières genoemd. Een tweede belangrijke factor is de mate waarin de dieren qua gedrag en uiterlijk en qua erfelijke aanleg aangepast zijn aan de omstandigheden in het terrein of zich daaraan aan kunnen passen. Met andere woorden, van belang is of het terrein geschikt is voor de dieren en qua voedingsstoffen en bewegingsruimte normaal gesproken alles biedt wat ze nodig hebben. De vraag of de dieren geïntroduceerd zijn en of ze gedomesticeerd of wild zijn, is naar onze mening van minder belang voor de precieze invulling van een morele zorgplicht. Het gaat uiteindelijk om de vraag wat de dieren nodig hebben en of daaraan voldaan is. In het achtergronddocument wordt uitvoeriger ingegaan op de interpretatie van de hier gebruikte term "zorgplicht".

B. Het omgaan met individuele dieren

1. *Indien de beheerder geconfronteerd wordt met een gewond of ziek dier dat uitzichtloos en ernstig lijdt, dan dient hij in te grijpen door het dier pijnloos te doden of te laten doden.*

Deze richtlijn is bedoeld voor situaties waarin de beheerder geconfronteerd wordt met een dier dat ernstig en uitzichtloos lijdt. Van de beheerder wordt weliswaar verwacht dat hij actief toezicht houdt op het welzijn van **alle** individuele gewervelde dieren in zijn terrein, maar in de praktijk is het onmogelijk om alle dieren in het terrein regelmatig, laat staan dagelijks, te zien.

Met **uitzichtloos** lijden wordt bedoeld: de verwonding of ziekte van het dier kan niet afdoende behandeld worden en herstelt ook niet vanzelf, zodat het dier uiteindelijk daaraan zal sterven. Met **ernstig** lijden wordt bedoeld dat het dier veel pijn heeft en/of duidelijke tekenen van stress vertoont.

Niet elk dier dat stervende is, lijdt uitzichtloos en ernstig en kan als hulpbehoevend worden aangemerkt. Er kunnen gegronde redenen zijn om af te zien van ingrijpen bij een stervend dier. Het is niet vanzelfsprekend dat alle in het wild levende dieren in Nederland door de hand van de mens sterven. Een dier dat zijn gehele leven zelfstandig geleefd heeft behoort in beginsel de kans te krijgen zelfstandig te sterven. Als duidelijk is dat een dier ook zonder ingrijpen snel zal sterven, dan verdient het laten sterven van het dier om die reden de voorkeur. Ook als een dier geen tekenen van pijn en stress vertoont, maar naar verwachting wel binnen afzienbare tijd zal sterven, verdient het de voorkeur het dier te laten sterven. In gevallen waarin moeilijk vast te stellen is of het dier lijdt of twijfel bestaat over de vraag hoe lang het stervensproces zal duren, wordt de dierenarts geraadpleegd.

Het doden van stervende dieren, die verder niet ernstig en uitzichtloos lijden, blijft overigens wel gewoon toegestaan, ook al verdient het vanuit ethisch gezichtspunt in zulke gevallen de voorkeur om niet in te grijpen.

1.1. *Richtlijn B.1. geldt nadrukkelijk voor alle gewervelde dieren in het terrein.*

Er geldt een algemeen menselijke morele plicht om leed waarmee men geconfronteerd wordt, te voorkomen of te verminderen, indien dat tenminste redelijkerwijs mogelijk is. Ook ten opzichte van dieren die voor het overige niet voluit onder deze richtlijnen vallen,

bijvoorbeeld de onder A.2 genoemde konijnen, geldt deze verplichting. Staatsbosbeheer wil benadrukken dat ingrijpen in dit soort situaties, waarin men met uitzichtloos lijden geconfronteerd wordt, vanzelfsprekend is. In de eerste plaats, omdat het om uitzichtloos en dus zinloos lijden gaat. In de tweede plaats, omdat het door het ontbreken van grote predatoren (roofdieren) in Nederland onwaarschijnlijk is dat het dier op een andere wijze snel uit zijn lijden verlost zal worden.

- 1.2. *Bij twijfel over de vraag of een dier uitzichtloos en ernstig lijdt raadpleegt de beheerder een dierenarts en/of een andere deskundige (bijvoorbeeld een etholoog).*

2. *Indien de beheerder geconfronteerd wordt met een gewond of ziek dier, of er door anderen op gewezen wordt dat een dier in zijn terrein ziek of gewond is, dan grijpt hij alleen in als aangenomen mag worden dat de voordelen van ingrijpen opwegen tegen de nadelen van ingrijpen (voor het dier).*

Een zelfstandig levend dier vangen en behandelen brengt vaak risico's met zich mee voor het dier zelf. Dit heeft onder andere te maken met de "handelbaarheid" van het dier en met de gesteldheid van het terrein. Daarnaast kan er verstoring optreden voor andere dieren in het terrein en kan een bijkomend gevolg zijn dat het dier niet teruggeplaatst kan worden in het terrein. Dit kan er zelfs toe leiden dat het dier gedood moet worden, omdat er geen andere opties zijn.

Bij ziektes en verwondingen die ook zonder ingrijpen genezen, die het dier niet noemenswaardig in zijn normale functioneren belemmeren en geen ernstige pijn met zich meebrengen, mag de beheerder veronderstellen dat de voordelen voor het dier niet opwegen tegen de nadelen, zoals kans op verwondingen, stress en de verstoring, die gepaard gaan met een poging om het dier te behandelen.

Het kan voorkomen dat ingrijpen niet noodzakelijk is, maar dat het publiek (bezoekers of omwonenden) daar toch op aandringen. Als ingrijpen weliswaar niet noodzakelijk is, maar ook niet schadelijk voor het dier, dan mag ingegrepen worden. In gevallen waarin te verwachten valt dat door ingrijpen schade optreedt voor het dier zelf, wordt niet ingegrepen. In dat geval wordt aan het publiek uitgelegd waarom niet ingegrepen wordt. Het moet duidelijk zijn

dat de melding serieus onderzocht is en dat dit soort beslissingen genomen wordt in overleg met een dierenarts of een andere terzake deskundige.

- 2.1. *Richtlijn B.2. geldt voor alle gewervelde dieren in het terrein.*
- 2.2. *Indien het een dierziekte betreft waarbij ingrijpen wettelijk vereist is, dan grijpt de beheerder in op de voorgeschreven wijze.*
3. *De beheerder houdt extra intensief toezicht op het welzijn van individuele dieren in die gevallen waarin problemen met het welzijn van de dieren te verwachten zijn, bijvoorbeeld bij de (her)introductie van een diersoort of bij extreme klimatologische omstandigheden.*

(Her)introductie van diersoorten schept morele verplichtingen met betrekking tot de begeleiding van de dieren. Er dient een goed uitgevoerde haalbaarheidsstudie aan vooraf te gaan en na introductie dienen de dieren extra goed geobserveerd te worden. Eventuele inschattingfouten op het punt van de zelfredzaamheid van de dieren kunnen dan tijdig aan het licht komen en rechtgezet worden.

- 3.1. *Richtlijn B.3. geldt voor alle gewervelde dieren in het terrein.*

C. Het beheer van de populatie

Deze richtlijnen voor het beheer van populaties gelden met name voor de grotere, gewervelde dieren die genoemd worden in de toelichting bij A.2.

1. *De omvang van de populatie van de verschillende diersoorten wordt door de beheerder zodanig gereguleerd dat de draagkracht van het terrein niet overschreden wordt.*

Over de vraag wat precies verstaan moet worden onder de draagkracht van een terrein en hoe men die vaststelt, bestaat onder ecologen veel discussie. Veel is nog onduidelijk, vooral omdat men over onvoldoende onderzoeksgegevens beschikt.

Globaal kan wel gezegd worden dat het gaat om het maximale aantal dieren van een bepaalde soort dat zonder grote problemen, zoals ziekte en ernstige honger, en zonder het terrein ernstig aan te tasten, gedurende langere tijd in een terrein kan leven. Bepalende factoren zijn bijvoorbeeld de grootte van het terrein, de hoeveelheid beschikbaar voedsel in de winter en de beschikbaarheid van voldoende geschikte territoria. Als de omvang van een populatie de draagkracht van het gebied overschrijdt, zullen er meer dan normaal verschijnselen als ziekte, honger, sterfte en sociale onrust (gevechten) optreden. In het ergste geval leidt het tot een "crash", waarbij een groot deel van de populatie, dus ook relatief gezonde dieren met een goede conditie, in korte tijd sterft (bijvoorbeeld meer dan de jaarlijkse aanwas¹⁰). Dat dit gepaard gaat met grote welzijnsproblemen zal duidelijk zijn.

Hoewel "crashes" in meer natuurlijke (ongerepte) omstandigheden bij bepaalde diersoorten wel optreden, is het laten optreden van "crashes" in de huidige situatie in Nederland niet aanvaardbaar. De dieren kunnen niet ontsnappen aan de situatie van schaarste waarin ze verkeren, omdat de mogelijkheid om weg te trekken zelfs in grote terreinen onvoldoende is. Grote predatoren (roofdieren) die de omvang van een populatie enigszins binnen de perken kunnen houden, waardoor de "crash" minder ingrijpend zou zijn, ontbreken in Nederland. Deze twee factoren, samen met het gegeven dat voor het laten optreden van een "crash" het maatschappelijk draagvlak in Nederland ontbreekt, maken het laten optreden van een "crash" onaanvaardbaar.

¹⁰ Dit wordt uitdrukkelijk als voorbeeld genoemd. Elk aantal of elk percentage dat in dit verband genoemd wordt, bergt een zekere willekeurigheid in zich. Er mag om die reden niet te veel belang aan gehecht worden.

1.1. *Waar mogelijk, heeft het in spoor A terreinen de voorkeur om de aantallen te laten reguleren, door natuurlijke mechanismen.*

Incidentele of gematigde sterfte onder zwakkere en oudere dieren, als gevolg van ziekte of gebrek, is aanvaardbaar. Dit hoeft er immers niet op te wijzen dat de omstandigheden niet geschikt zijn voor de dieren. Bovendien heeft dit een beargumenteerbaar nut: er treedt selectie op, waardoor de populatie sterker wordt en de problemen in de toekomst af zullen nemen. In alle gevallen blijft natuurlijk wel gewoon gelden dat ernstig lijdende individuele dieren geholpen dienen te worden.

In spoor B terreinen, waar de dieren een minder zelfstandig leven leiden en het ecosysteem minder zelfstandig functioneert, kan selectie nauwelijks een argument zijn om de aantallen te laten reguleren door natuurlijke mechanismen. Wel geldt ook daar dat niet alle zieke of stervende dieren per definitie hulpbehoevend zijn (zie richtlijn B.1 en de toelichting daarop).

Als duidelijk is dat de selectie niet goed functioneert, bijvoorbeeld omdat de sterfte samenhangt met de onder richtlijn A.2 genoemde barrières en belemmeringen, dan is ingrijpen geboden. Men kan een deel van de dieren doden of de dieren wegvoeren.

Er zijn aanwijzingen dat de dieren zich minder snel voortplanten, wanneer de populatieomvang de draagkracht van het gebied nadert. De koeien worden niet meer elk jaar drachtig en reën blijken hun embryo's te resorberen. Te snel ingrijpen om de populatie te reduceren, kan tot gevolg hebben dat dit soort processen geen kans krijgt. Dat is ongewenst, omdat daarmee onnodig een inbreuk gemaakt wordt op de zelfstandigheid van de dieren¹¹.

1.2. *Als duidelijk is dat de omvang van de populatie de draagkracht van het gebied overschrijdt en problemen te voorzien zijn, dan grijpt de beheerder preventief in door de omvang van de populatie te reduceren. In spoor A terreinen doet hij dit bij voorkeur zo dat er "natuurlijke selectie" optreedt ("hij kijkt met de ogen van de wolf").*

De benodigde omvang en het tijdstip van de reductie kunnen bepaald worden aan de hand van een conditiescore. Geadviseerd wordt om deze twee maal per jaar uit te voeren: in het vroege

voorjaar en in het late najaar. In spoor B terreinen wordt de omvang van de populatie, indien dat noodzakelijk is, jaarlijks aangepast. Dit dient vóór de winter te gebeuren, dus voordat er welzijnsproblemen optreden. Daarbij kan gekozen worden tussen het doden van de dieren ter plaatse en het wegvoeren van de dieren. Dit maakt het weliswaar lastig om de dieren te selecteren "met de ogen van de wolf", maar aangezien het spoor B terreinen betreft is dat niet bezwaarlijk.

In spoor A terreinen mag gekozen worden voor dezelfde benadering als in spoor B terreinen. Hier bestaat echter ook de mogelijkheid om langer wachten met het doden of wegvoeren van de dieren. Het ingrijpen kan uitgesteld worden tot het moment waarop sprake is van beginnende welzijnsproblemen. Dit vergroot de mogelijkheden om tot "natuurlijke selectie" te komen. Als de aanvankelijk voorziene welzijnsproblemen niet of nauwelijks optreden, hoeft niet ingegrepen te worden. Ook hier blijft echter gelden dat het verplicht is om ernstig lijdende individuele dieren te helpen.

In de praktijk zou kunnen blijken dat het op deze wijze mogelijk is om eens in de 3, 4 of 5 jaar een groot deel van de populatie van een soort weg te voeren of te doden, zonder dat ernstige welzijnsproblemen optreden. Het op deze wijze simuleren van een "crash" is in spoor A terreinen toegestaan, mits dit gekoppeld wordt aan zorgvuldige monitoring.

2. *De dieren in spoor A terreinen worden in principe niet bijgevoerd. Daarop bestaan twee uitzonderingen:*

- 1. *Er moet bijgevoerd worden als bepaalde essentiële voedingsstoffen (bijvoorbeeld mineralen) in het terrein ontbreken,***
- 2. *Er moet bijgevoerd worden als er een zogenaamde "crash" dreigt.***

Het bijvoeren van de dieren heeft een aantal ongewenste neveneffecten. Het gedrag van de kudde verandert erdoor, waardoor de gewenste begrazingseffecten niet gerealiseerd worden. Ook heeft het binnenbrengen van extra voedingsstoffen ongewenste effecten op het ecosysteem. Bijvoeren leidt tot sociale onrust onder de dieren. Territorium gedrag van de dieren kan bovendien tot gevolg hebben dat juist de dieren die het voer het hardst nodig hebben, het niet kunnen krijgen. Bijvoeren zorgt ervoor dat de populatie sneller groeit dan normaal. De omvang van populatie zal daardoor steeds verder de draagkracht van het terrein overschrijden, waardoor opnieuw voedselgebrek ontstaat. Uiteindelijk zullen er dan grote aantallen dieren afgevoerd of gedood moeten worden.

¹¹ Een uitvoerige toelichting hierop is te vinden in paragraaf 3.5.3. van het hoofdstuk met achtergronden bij deze richtlijnen.

Zoals hierboven al is aangegeven, is het de verantwoordelijkheid van de beheerder om de omvang van de populatie op een niveau te houden waarbij er normaal gesproken voldoende voedsel is voor de dieren. Dit is de rechtvaardiging voor het "in principe niet bijvoeren". Er is normaal gesproken zoveel voedsel aanwezig dat normale, gezonde dieren zonder grote problemen de winter door komen. Incidentele of gematigde "natuurlijke" sterfte van zwakkere en oudere dieren is dan acceptabel, mits zo veel mogelijk voorkomen wordt dat de dieren ernstig lijden.

Als bepaalde essentiële voedingsstoffen (bijvoorbeeld mineralen) in het terrein ontbreken en hierdoor ontstaan gezondheidsproblemen bij de dieren, dan is de beheerder verplicht om deze voedingsstoffen aan te vullen. De dieren hebben niet de mogelijkheid om weg te trekken naar gebieden waar deze stoffen wel aanwezig zijn. Er is verder ook geen verband met de draagkracht van het terrein. Zelfs een zeer kleine populatie heeft al te lijden door een gebrek aan deze voedingsstoffen.

Als er een zogenaamde "crash" dreigt, waarbij in een keer een groot deel van de populatie van een bepaalde diersoort sterft en zelfs redelijk gezonde dieren dreigen te sterven door uitzonderlijke omstandigheden, dan is de beheerder verplicht de dieren bij te voeren. Dit kan bijvoorbeeld het geval zijn als er zeer veel sneeuw valt of een terrein overstroomt. De dieren kunnen dan vrijwel geen voedsel meer vinden en hebben niet de mogelijkheid om weg te trekken. In zulke situaties geldt opnieuw dat de sterfte weinig met de draagkracht van het terrein te maken heeft. Ook een kleine groep dieren zou in een dergelijke situatie al geen voedsel meer kunnen vinden.

- 2.1. *Bijvoeren dient op een zodanige manier te geschieden dat de hierboven genoemde negatieve effecten tot een minimum beperkt blijven, zonder de dieren tekort te doen.*
- 2.2. *In spoor B terreinen moeten de dieren bijgevoerd worden, zodra de beheerder meent dat dit nodig is.*

Dit is in elk geval nodig zodra duidelijk is dat de dieren als gevolg van het voedselgebrek ernstig lijden of te voorzien valt dat ze blijvende negatieve gevolgen zullen ondervinden. Ook hier geldt echter dat het bijvoeren zodanig dient te geschieden dat de negatieve effecten ervan zo beperkt mogelijk blijven.

D. Het laten liggen van dode dieren.

1. *Het laten liggen van dode dieren in spoor A terreinen is aan te bevelen, voor zover daarvoor geen wettelijke belemmeringen zijn.*

Het laten liggen van dode dieren kan naar de mening van Staatsbosbeheer niet opgevat worden als een gebrek aan respect voor de dieren. In die zin is het geen moreel probleem. Het laten liggen van grote kadavers in het terrein komt de biodiversiteit ten goede. Voor het laten liggen van kadavers van dieren als ree en edelhert ("wild") bestaan geen wettelijke belemmeringen. Staatsbosbeheer zou echter ook graag de mogelijkheid krijgen om ook de kadavers van diersoorten als rund, paard en schaap ("gedomesticeerde dieren") in het terrein te laten liggen, voorzover dat geen risico's met zich meebrengt voor recreanten en omliggende veehouderijbedrijven. Op dit moment is dat op grond van wettelijke bepalingen echter niet toegestaan en dienen de beheerders hiervan af te zien.

Hoewel het laten liggen van kadavers geen moreel probleem hoeft te vormen en voor een aantal diersoorten niet wettelijk verboden is, dient wel voldaan te worden aan een aantal zorgvuldigheidseisen. Die worden hieronder (1.1.1.4.) genoemd.

- 1.1. *Kadavers mogen uitsluitend blijven liggen indien ze geen kwalitatieve gevaren met zich meebrengen voor het systeem.*

Hierbij moet vooral gedacht worden aan het uitbreken van ziekten onder de dieren in het terrein (bijvoorbeeld botulisme).

- 1.2. *Kadavers mogen uitsluitend blijven liggen op plaatsen en onder omstandigheden waarin ze geen gevaar kunnen vormen voor de volksgezondheid.*
- 1.3. *Kadavers mogen uitsluitend blijven liggen als duidelijk is dat zij geen (ziekte)risico vormen voor omliggende veehouderijbedrijven.*
- 1.4. *Het verdient aanbeveling kadavers niet te laten liggen op plaatsen waar het publiek daarmee onvoorbereid geconfronteerd kan worden.*

De beheerder heeft een inspanningsverplichting om het publiek voor het betreden van het terrein duidelijk te maken dat het om een terrein gaat waar een natuurlijk beheer gevoerd wordt en dat in het kader van dat beheer kadavers van bepaalde diersoorten blijven liggen. Tevens dient enige uitleg gegeven te worden over de reden waarom dit gebeurt.

2. In spoor B terreinen dient de beheerder kadavers van grotere dieren te verwijderen, met name indien deze op een plaats liggen waar het publiek onvoorbereid daarmee geconfronteerd kan worden.

In spoor B terreinen is het verwijderen van kadavers niet of nauwelijks van invloed op het realiseren van de natuurdoelstellingen. Om die reden wordt er vanuit gegaan dat de beheerder van een spoor B terrein normaal gesproken kadavers van grotere dieren verwijdt. Hierop kan een uitzondering gemaakt worden, indien het kadaver op een plaats ligt waar de kans klein is dat het publiek er mee geconfronteerd wordt. Voorwaarde is dan wel dat dit gebeurt met het oog op een concreet doel. Een goede reden om een kadaver te laten liggen zou bijvoorbeeld kunnen zijn dat het kadaver dient als voedsel voor aaseters, die anders in de problemen zouden komen.

HOOFDSTUK 3

ACHTERGRONDEN

3.1. Inleiding

Dit hoofdstuk met achtergronden behoort bij de richtlijnen voor het omgaan met dieren die zelfstandig in natuurterreinen leven, die Staatsbosbeheer ten behoeve van zijn beheerders heeft opgesteld. Het document geeft weer wat de theoretische achtergronden zijn van de ethische keuzes die in de richtlijnen gemaakt worden. Verder worden de argumenten die aan de richtlijnen ten grondslag liggen nader uitgewerkt. Richtlijnen, toelichting en achtergronddocument vormen één geheel en dienen in hun onderlinge verband gelezen te worden.

3.2. De morele status van het dier

De opvattingen over de morele positie van het dier zijn in onze samenleving aan verandering onderhevig. Die morele positie is in de afgelopen decennia ontegenzeggelijk versterkt. De gangbare opvatting is dat dieren moreel gezien meetellen. We moeten rekening houden met het feit dat dieren belangen kunnen hebben, dat ze kunnen lijden en we behoren dieren te respecteren zoals ze zijn. Als reactie daarop is de wet en regelgeving over onze omgang met dieren enorm uitgebreid. Er is een recent gewijzigde Wet op de Dierproeven, een Gezondheids en Welzijnswet voor dieren en binnenkort ook een Flora en Faunawet. En dan hebben we het nog niet over alle wetten en bepalingen die wel over dieren gaan, maar er niet in de eerste plaats zijn voor de dieren (bijvoorbeeld de Veewet en de Destructiewet).

Aan de basis van deze wetten en regels die onze omgang met dieren regelen ligt de erkenning van de **intrinsieke waarde** van het dier. Dat staat er ook met zoveel woorden. Daarmee wordt uitdrukking gegeven aan de gedachte dat dieren moreel gezien meetellen. Het zijn geen dingen of instrumenten. **Ze hebben een eigen aard of goed, ze hebben belangen en ze zijn in staat om te lijden.** En daarmee behoren wij rekening te houden. We hebben bepaalde morele verplichtingen ten opzichte van dieren. Dat wordt, in het kort, bedoeld met de erkenning van de intrinsieke waarde van het dier. Ook ten opzichte van dieren die een zelfstandig leven leiden, zogenaamde "in het wild levende" dieren, hebben wij bepaalde morele verplichtingen. Maar het zal duidelijk zijn dat daarmee niet gezegd is dat wij die dieren net zo behoren te behandelen als dieren op de boerderij of bij ons thuis. Ze leiden immers een ander soort leven. En als we kijken naar dat leven, als een geheel, dan valt te verdedigen, dat we bij zelfstandig levende dieren andere afwegingen moeten maken tussen bijvoorbeeld onze plicht om ze met rust te laten en onze plicht om ze lijden te besparen.

3.3. Zelfstandig levende dieren

De werkgroep die de richtlijnen heeft opgesteld heeft er bewust voor gekozen de richtlijnen betrekking te laten hebben op alle gewervelde dieren die gedurende het gehele jaar zelfstandig in een gebied leven en waarvan de leefwijze wordt beïnvloed door het feit dat er bepaalde barrières en belemmeringen zijn die het gevolg zijn van menselijke invloeden.

De belangrijke keuze die daarmee gemaakt wordt is niet dat alle gewervelde dieren, dus ook konijnen, muizen en kikkers, onder de richtlijnen vallen. De bedoeling was vooral om duidelijk te maken

dat het voor de ethische verplichtingen die men ten opzichte van zelfstandig levende dieren heeft in principe geen verschil behoort te maken of een dier wild is of gedomesticeerd. Ook het belang van het verschil tussen dieren die ergens van oudsher voorkomen en dieren die geïntroduceerd zijn, wilde men op die manier relativeren. De richtlijnen beogen vooral een ethisch aanvaardbare invulling te geven aan de zorgplicht (zie paragraaf 3). Daarvoor is de kwestie of de dieren geïntroduceerd zijn en of ze gedomesticeerd of wild zijn, in feite van ondergeschikt belang. Bovendien roepen met name de begrippen "gedomesticeerd" en "wild" definitieproblemen op die beter vermeden kunnen worden. Vooral ook, omdat het zelden zo is dat men ethische problemen op kan lossen door definities bij te stellen.

Een goed voorbeeld zijn een aantal diersoorten in de Oostvaardersplassen. Zowel de edelherten, als de heckrunderen en de koniks in het gebied de Oostvaardersplassen zijn daar door de mens geïntroduceerd. Dat geldt overigens voor zeer veel dieren en diersoorten in Nederland waarvan wij nu het idee hebben dat het om "wilde" dieren gaat. Van heckrunderen en koniks kan gezegd worden dat dit primitieve, in geringe mate gedomesticeerde rassen betreft. Een edelhert wordt in het algemeen als wild beschouwd. Zolang deze dieren in staat zijn om zelfstandig, en zonder veel problemen te overleven in een bepaald gebied is er geen enkele reden om in te grijpen in die zelfstandigheid. Zodra de dieren in problemen raken zijn er nauwelijks goede redenen te bedenken waarom het lijden van een edelhert minder erg zou zijn dan dat van een konik of heckrunder. Dat is vanuit het verschil tussen wild en gedomesticeerd niet te beredeneren en ook niet vanuit een verschil tussen wel en niet geïntroduceerd.

Voor een eventuele inbreuk op de zelfstandigheid van de dieren geldt een soortgelijke redenering. Van belang is uiteindelijk niet of het om écht wilde dieren gaat. Veel belangrijker is de vraag in hoeverre de dieren door allerlei door mensen aangebrachte barrières en belemmeringen aangetast zijn in hun vermogen om zelfstandig te overleven en de vraag of het terrein geschikt is voor de dieren en qua voedingsstoffen en bewegingsruimte normaal gesproken alles biedt wat ze nodig hebben om zelfstandig te kunnen overleven. De richtlijnen zijn alleen van toepassing op gewervelde dieren, omdat de grens tussen dieren die kunnen lijden en dieren die dat niet kunnen, bij benadering samenvalt met de grens tussen gewervelde en niet gewervelde dieren. Dit is weliswaar enigszins willekeurig, maar het is wel een duidelijke grens en het sluit bovendien aan bij bijvoorbeeld de Wet op de Dierproeven, die ook alleen van

toepassing is op gewervelde dieren. Op deze manier wordt voorkomen dat ook sprinkhanen en slakken onder de richtlijnen zouden vallen.

Een bijkomende gevolg van het van toepassing verklaren van deze richtlijnen op alle gewervelde, zelfstandig levende dieren is echter wel dat ook muizen en kikkers onder deze richtlijnen zouden vallen. Theoretisch gezien lijkt dat terecht. Ook muizen en kikkers kunnen lijden en in hun zelfstandigheid aangetast worden.

Praktisch gezien levert het echter grote problemen op. Veel van deze kleinere dieren leiden een verborgen bestaan en komen in zulke grote aantallen voor dat het voor de beheerder feitelijk onmogelijk is om toezicht te houden op het welzijn van individuele konijnen, muizen en kikkers. Het heeft geen zin om iemand voor te houden dat hij iets behoort te doen, als we vooraf al weten dat hij niet in staat is om het te doen. Ethische richtlijnen die iets voorschrijven dat niet kan, zijn niet fair. Degene voor wie ze bedoeld zijn zal dan immers altijd tekort schieten.

Om die reden is in de toelichting op de richtlijnen opgenomen dat de richtlijnen niet voluit gelden voor kleinere gewervelde dieren, zoals konijnen, muizen en kikkers. In situaties waarin de beheerder geconfronteerd wordt met zulke kleinere dieren, die gewond zijn of anderszins in de problemen zijn, behoort hij natuurlijk in te grijpen om lijden te voorkomen of te verminderen als dat mogelijk is.

Het actief toezicht houden op deze soorten (monitoring), zowel op het niveau van het individu als van de populatie, is echter niet verplicht. Daarbij dient de beheerder overigens wel zijn gezonde verstand te gebruiken. Het afsluiten van een weg tijdens de paddentrek en het in de hand houden van de omvang van een konijnenpopulatie blijft natuurlijk wel gewoon aan te bevelen.

Concreet heeft dit alles tot gevolg dat de richtlijnen vooral betrekking hebben op de grotere, gewervelde dieren die gedurende het gehele jaar zelfstandig in spoor A en Spoor B terreinen leven. Het betreft dan de volgende twee categorieën: 1. soorten als edelhert, ree en wild zwijn (dus de van oorsprong wilde fauna die van oudsher in het wild in natuurgebieden en het Nederlandse landschap voorkomt), 2. soorten als rund, paard en geit, waarbij het beheer erop gericht is de dieren te dedomesticeren of gedurende het gehele jaar zelfstandig in het terrein te laten leven. De opsommingen van soorten zijn niet uitputtend (limitatief) bedoeld. Ook hier geldt dat de beheerder zijn gezonde verstand dient te gebruiken. Als geiten onder deze richtlijnen vallen, dan geldt dat ook voor schapen.

3.4. De regelgeving met betrekking tot de omgang met in het wild levende dieren

Er zijn twee belangrijke passages in de Nederlandse wetgeving, één in de Gezondheids en Welzijnswet voor dieren en één in de Flora en Faunawet, die iets zeggen over de verplichtingen die wij hebben ten opzichte van in het wild levende dieren. In de Gezondheids en Welzijnswet staat in artikel 36: "een ieder is verplicht hulpbehoevende dieren de nodige zorg te verlenen". Er wordt uitdrukkelijk vermeld dat dit ook geldt voor dieren die niet gehouden worden. In artikel 2 van de Flora en Faunawet staat verder: "een ieder neemt voldoende zorg in acht voor de in het wild levende dieren en planten, alsmede voor hun directe leefomgeving". In het tweede lid van dit artikel staat, vrij vertaald, dat dit in elk geval inhoudt dat wij schadelijke handelingen die de dieren verstoren of hun leefomgeving aantasten zoveel mogelijk moeten vermijden.

Als men in de discussie de term "zorgplicht" gebruikt, dan doelt men daarmee meestal op wat er in deze beide passages in de wet gezegd wordt. Het gaat in de eerste plaats om een juridische term. Hoe die zorgplicht ingevuld moet worden is allerm minst duidelijk. Heeft ze betrekking op alle dieren? Dus ook op sprinkhanen? Wanneer is een zelfstandig levend dier hulpbehoevend? En als we het daarover eens zijn, wat is dan de nodige zorg? Dezelfde vraag kan natuurlijk gesteld worden over voldoende zorg in acht nemen. Het is duidelijk dat deze juridische zorgplicht moreel geconcretiseerd moet worden. Er moet een verdedigbare invulling komen.

Voor die morele concretisering van de zorgplicht zullen we te rade moet gaan bij wat er in de afgelopen decennia in de publieke discussie aan "gedeelde moraal" tot stand is gekomen. Het gaat dan om normen en waarden die aanwijzingen kunnen geven voor de invulling van de zorgplicht in concrete situaties. Hoeveel reikt onze verantwoordelijkheid? Wat moeten we doen en wat mogen of moeten we nalaten als het gaat om zelfstandig levende dieren? Daarover gaan de richtlijnen die bij dit achtergronddocument horen.

3.5. De ethiek: normen en waarden in de publieke discussie

3.5.1. de dierethische benadering

De publieke discussie over de manier waarop wij om behoren te gaan met dieren blijft niet beperkt tot zelfstandig levende dieren. Integendeel, zelfstandig levende dieren speelden tot voor kort nauwelijks een rol in die ethische discussie. De discussie ging vooral over de intensieve veehouderij (de "bio-industrie"), over dierproeven en over genetische manipulatie van dieren.

De belangrijkste overwegingen die in die discussies telkens weer een rol spelen hebben te maken met gezondheid en welzijn van het dier en met intuïties over de "eigenheid" van het dier. Die overwegingen kunnen in verband gebracht worden met normen die daaraan ten grondslag liggen. Die normen komen niet uit de lucht vallen. We kunnen uit de uitspraken en morele oordelen van mensen afleiden dat zij bepaalde ethische normen of principes hanteren en we kunnen met enige moeite ook reconstrueren hoe die principes in de loop van de maatschappelijke discussie tot stand komen en evolueren¹².

¹² Zie Van Willigenburg e.a. 1993, p. 32 e.v.

Het eerste principe dat in het maatschappelijk debat over omgaan met dieren een rol speelt is dat we de gezondheid en het welzijn van dieren niet onnodig behoren te schaden en dat we waar mogelijk zulke schade behoren te voorkomen of te herstellen. De achterliggende gedachte is natuurlijk dat dieren kunnen lijden en dat zij als gevolg van zulke schade lijden. Dit komt overeen met wat in de medische ethiek wordt aangeduid als een principe van "niet schaden" en van "weldoen" (d.w.z. ingrijpen om schade te voorkomen of te herstellen)¹³.

Het tweede principe stelt dat we respect behoren te hebben voor de integriteit (de "eigenheid") van het dier¹⁴. Daarbij kan gedacht worden aan het uiterlijk, aan soorteigen gedrag en aan het vermogen tot zelfredzaamheid van het dier in voor de soort geschikte omstandigheden. Ingrijpen in deze eigenschappen en kenmerken van het dier moet bij voorkeur vermeden worden, ook als het dier daar zelf geen last van lijkt te hebben. Dat is wat bedoeld wordt met respect voor integriteit.

Overwegingen die te maken hebben met gezondheid en welzijn en met het vermogen tot zelfredzaamheid van de dieren spelen ook in de discussie over onze omgang met zelfstandig levende dieren een belangrijke rol. Het valt dus te verwachten dat de genoemde principes ook in die context toegepast kunnen worden door ze op de juiste manier te "vertalen".

3.5.2. De ecoethische benadering

In de vorige paragraaf ging het vooral over morele verplichtingen ten opzichte van individuele dieren. In de discussie over de vraag hoe wij om behoren te gaan met zelfstandig levende dieren blijkt echter dat het mogelijk is om vanuit andere gezichtspunten naar de ethische problematiek te kijken. Zo wordt door sommigen over de opvang van zieke en verzwakte zeehonden uit het wild gezegd dat dit eigenlijk niet zou moeten, omdat het slecht is voor de soort of de populatie. Zwakkere dieren, die genetisch minder goed toegerust zijn, keren terug in de populatie. Natuurlijke selectie krijgt dan geen kans. Deze mensen kijken niet naar het probleem vanuit het perspectief van het individuele dier dat lijdt, maar vanuit het perspectief van de populatie die hierdoor verzwakt zou kunnen worden, of zelfs vanuit het perspectief van het ecosysteem dat verstoord zou kunnen worden door dit menselijk ingrijpen ten gunste van zwakkere dieren. Het is onnatuurlijk, menen zij. Zij

¹³ Zie Van Willigenburg e.a. 1993, pag. 33-37

¹⁴ Zie Brom 1997, pag. 131

zullen er de voorkeur aan geven de dieren te laten sterven of te doden als er sprake is van ernstig lijden. Ook degenen die voor deze benadering kiezen zullen zelden beweren dat het lijden van individuele dieren volstrekt onbelangrijk is. Dat is een misverstand, dat onnodig polariserend werkt. Zij kunnen zich, net als ieder ander, kwaad maken over misstanden in de bio-industrie. Zij menen alleen dat in deze context, namelijk die van in het wild levende dieren, **ecoethische overwegingen als natuurlijkheid en ongereptheid zwaarder behoren te wegen dan dierethische overwegingen.**

3.5.3. De beide benaderingen in de discussie over het omgaan met zelfstandig levende dieren

In de discussie over het omgaan met zelfstandig levende dieren ("in het wild" levende dieren) zijn beide benaderingen vrij gemakkelijk herkenbaar. Op het eerste gezicht zijn ze moeilijk met elkaar te verzoenen. Voor en tegenstanders van bijvoorbeeld in het wild levende dieren aan voedsel lijken lijnrecht tegenover elkaar te staan. Dit is echter niet altijd nodig. Er is al aangegeven dat ecoethici zelden zullen beweren dat het wel en wee van individuele dieren totaal niet relevant is. Zij zullen in kunnen stemmen met ingrijpen ten gunste van ernstig lijdende individuele dieren als dat de populatie of het ecosysteem niet of nauwelijks schaadt. Ook zullen zij daarmee in kunnen stemmen, als duidelijk is dat het systeem niet op alle punten "natuurlijk" functioneert, bijvoorbeeld omdat grote predatoren (roofdieren), die stervende dieren snel uit hun lijden zouden kunnen verlossen, ontbreken. Op hun beurt zullen ook degenen die een dierethische benadering kiezen, erkennen dat het van belang is dat de populatie floreert en dat er ruimte is voor een zoveel mogelijk ongestoord verloop van natuurlijke processen in natuurgebieden. In een ethische discussie als deze is het van belang dat men bereid is het gezichtspunt van de ander in te nemen en de argumenten van de tegenpartij op eerlijk wijze op hun gewicht te beoordelen¹⁵. Als de kwestie op deze wijze benaderd wordt is er een mogelijkheid om een brug te slaan tussen "ecoethici" en "dierethici" door meer dan voorheen het dierethische principe van respect voor de integriteit van het dier in de discussie te betrekken. Dat kan door dit prin-

cipe in deze context te vertalen als een principe dat stelt dat we het vermogen tot zelfredzaamheid (of de zelfstandigheid) van dieren en de soortelijke gedragingen van dieren behoren te respecteren¹⁶. De ethische redenering, die ten grondslag ligt aan vrijwel alle verplichtingen die in de richtlijnen zijn opgenomen, maakt gebruik van de principes genoemd in paragraaf 3.5.1.: 1. "respect voor integriteit" en 2. "niet schaden" en "weldoen" (d.w.z. schade voorkomen of herstellen). De redenering luidt als volgt.

Zoals in de richtlijnen wordt aangegeven, hebben deze betrekking op zelfstandig levende dieren, die in staat zijn om zichzelf te redden in voor de soort geschikte omstandigheden. In een dergelijke situatie, waarin dieren zelfstandig leven in geschikte omstandigheden en zich ontplooiën als exemplaar van hun soort, valt het te verdedigen dat het onze primaire plicht is, op grond van een principe van respect voor integriteit, om de dieren met rust te laten en niet tussenbeide te komen. Dat wil zeggen, we behoren ze zelfstandig te laten leven in overeenstemming met hun eigen aard. Respect voor een zelfstandig levend dier, betekent ook respect voor die zelfstandigheid¹⁷. Elke inbreuk daarop is in principe verkeerd. Een dergelijke inbreuk is alleen toelaatbaar als ze op grond van goede redenen gerechtvaardigd kan worden. Bijvoorbeeld door erop te wijzen dat men een andere zwaarwegende verplichting had, die een dergelijke inbreuk noodzakelijk maakte. Waar mogelijk zou in een dergelijk geval ook compensatie geboden moeten worden voor de inbreuk.

Naast deze primaire plicht ten opzichte van zelfstandig levende dieren, namelijk "niet tussenbeide komen", kan op grond van principes van "niet schaden" en "weldoen" (schade voorkomen of herstellen) nog een tweede verplichting onderscheiden worden, namelijk om lijden te voorkomen. Bij zelfstandig levende dieren moet deze verplichting om lijden te voorkomen telkens afgewogen worden tegen de primaire verplichting om niet tussenbeide te komen. Enerzijds is er de verplichting om de zelfstandigheid van het dier te respecteren, anderzijds is er de plicht om lijden te voorkomen. En voldoen aan beide verplichtingen tegelijk is vaak niet mogelijk. In zekere zin wordt men voortdurend met een dilemma geconfronteerd.

Bij niet zelfstandig levende dieren, bijvoorbeeld melkvee of huisdieren, weegt de plicht tot niet tussenbeide komen veel minder zwaar, omdat de dieren op allerlei manieren door menselijk

¹⁵ In essentie is dit wat er bedoeld met de "ethische cartografie" op pag. 41 en verder van het rapport van Keulartz e.a., Goede tijden, slechte tijden. Men dient het probleem niet slechts vanuit één gezichtspunt (of het individuele dier of de soort of het ecosysteem) te benaderen. Vanuit al die gezichtspunten kunnen relevante argumenten naar voren gebracht worden. Een benadering vanuit maar één gezichtspunt doet geen recht aan de complexiteit van het probleem.

¹⁶ Keulartz e.a. komen in een iets andere vorm met een vergelijkbaar idee op pag. 43 van hun rapport Goede tijden, slechte tijden. Zij koppelen het niet direct aan een principe van respect voor integriteit, maar noemen het respect voor potentiële wildheid.

¹⁷ Zie Norton 1995, pag. 105.

ingrijpen ingeperkt zijn in hun vermogen om zich zelfstandig te redden. Dat schept bepaalde verplichtingen. Ingrijpen om lijden te voorkomen, als dat kan, is bij zulke dieren dus ook vrijwel altijd verplicht. Hoe sterker het dier door mensen ingeperkt is in zijn vermogen om zich zelfstandig te redden, des te zwaarder weegt die verplichting.

Bij dieren die wel zelfstandig leven is deze afweging een stuk minder eenvoudig. Een redelijk benadering lijkt om te stellen dat tussenbeide komen in het leven van zelfstandig levende dieren in principe niet toelaatbaar is, maar op de volgende gronden gerechtvaardigd zou kunnen worden: 1. als we eerst zelf schade hebben aangericht (bijvoorbeeld door het leefgebied aan te tasten of te vervuilen) of het vermogen van het dier om zelfstandig te overleven hebben ingeperkt (door allerlei barrières en belemmeringen te introduceren), 2. als blijkt dat ons vertrouwen op het vermogen van het dier om zelfstandig te overleven niet terecht was (dit geldt specifiek bij introductie van dieren) en 3. als we daarmee ernstig lijden kunnen voorkomen (op grond van een verplichting tot wel doen). Als er sprake is van **ernstig** lijden, dan weegt namelijk de verplichting om dat lijden te voorkomen naar verhouding zwaar en is het aannemelijk te maken dat die verplichting zwaarder weegt dan de verplichting om de zelfstandigheid van het dier te respecteren. De argumentatie in de voorgaande alinea's, waarin een belangrijke plaats is ingeruimd voor het dierethische principe van respect voor integriteit, biedt de mogelijkheid om recht te doen aan zowel ecoethische als aan dierethische overwegingen. Voor iemand die vooral een dierethische benadering voorstaat is het van belang dat een dier een "goed leven" kan leiden, in overeenstemming met zijn aard. Het dier heeft een "eigen goed", moet zich kunnen ontplooiën (of: floeren). Over het gehele leven van het dier beschouwd is dat minstens zo belangrijk voor het welzijn als het voorkomen van relatief korte episoden van lijden en ongerief. Voor iemand die een ecoethische benadering voorstaat zal dit een aanvaardbaar gezichtspunt zijn, omdat het dier op deze wijze een "natuurlijk" leven kan leiden en zijn rol in het ecosysteem kan vervullen.

3.6. Rol en positie van geïntroduceerde dieren

Als er nieuwe diersoorten in natuurgebieden geïntroduceerd worden, dan gebeurt dit in vrijwel alle gevallen om bepaalde natuurdoelstellingen, d.w.z. landschapstypen en vegetatietypen, te realiseren. Dieren die geïntroduceerd worden zijn een instrument van het beheer. Introductie van diersoorten is zelden een doel op zich. Het blijkt echter dat dit in de loop van de tijd in spoor A gebieden kan

veranderen. In de Oostvaardersplassen wordt de aanwezigheid van kuddes heckrunderen en konikpaarden als intrinsiek waardevol (intrinsiek is het tegengestelde van instrumenteel) beschouwd. Daarnaast moet bedacht worden dat het streven naar bepaalde landschaps en vegetatietypen vaak mede tot doel heeft om een geschikte leefomgeving te bieden aan bepaalde diersoorten.

Dit neemt niet weg dat in de meeste situaties de geïntroduceerde dieren als instrument voor het beheer worden gezien. Dit instrumentele gebruik van dieren is in principe moreel problematisch. In dit geval zijn er echter goede redenen om daar niet al te zwaar aan te tillen: De dieren worden immers niet tot een instrument gereduceerd. Er worden dieren gekozen die opgewassen zijn tegen de omstandigheden. De verwachting is dat de dieren geheel uit zichzelf, door het voor hun normale leven te leiden, de hun toegedachte taken zullen uitvoeren. Ze krijgen zo de gelegenheid om in geschikte omstandigheden zelfstandig te leven en zich te ontplooiën. Sterker nog die ontplooiing is, met name in spoor A terreinen, tot op zekere hoogte noodzakelijk voor het bereiken van het effect dat de beheerders nastreven.

Het blijft echter zo dat de introductie van dieren morele verplichtingen schept in de sfeer van de begeleiding van de dieren. Er dient een goed uitgevoerde haalbaarheidsstudie aan vooraf te gaan en na de introductie dienen de dieren extra goed geobserveerd te worden, zodat eventuele inschattingfouten met betrekking tot de zelfredzaamheid van de dieren tijdig aan het licht komen.

Dieren in spoor B terreinen hebben een andere "ecologische positie" dan dieren in spoor A terreinen. In spoor A terreinen kan men terecht stellen dat de dieren een onderdeel vormen van het ecosysteem. Men streeft naar de ontwikkeling van een populatie die passen in bepaalde ecologische niches. Door natuurlijke selectie ontstaat een populatie die qua samenstelling, eigenschappen en vaardigheden past op een bepaalde plek in het systeem. In die omstandigheden heeft het zin om natuurlijke selectie toe te staan en bij het terugbrengen van de omvang van de populatie "met de ogen van de wolf" te selecteren. In spoor B terreinen zal men over het algemeen de genoemde doelen niet nastreven. In dat geval heeft ook het toestaan van natuurlijke selectie of het nabootsen van die natuurlijke selectie weinig zin. De beheerder heeft dan de mogelijkheid om zelf dieren te selecteren met het oog op andere doeleinden¹⁸.

¹⁸ Het gaat er hier niet om te beweren dat er op dit punt een strikte scheiding zou bestaan tussen spoor A en spoor B terreinen. Het argument met betrekking tot het al dan niet toestaan van natuurlijke selectie draait om het verschil in doelstelling.

3.7. Ruimte voor nieuwe ontwikkelingen in het beheer

Op verschillende plaatsen in de richtlijnen wordt aangegeven dat de beheerder mag ingrijpen, maar dat dit niet verplicht is. Op andere plaatsen wordt duidelijk aangegeven dat ingrijpen verplicht is en op weer andere plaatsen wordt aangegeven dat ingrijpen bij voorkeur achterwege gelaten dient te worden. De meest ethici zullen onderschrijven dat het niet altijd zo is dat iets of verplicht of verboden is¹⁹. Er zijn tal van mogelijkheden die daartussen liggen. Vaak is een bepaalde handeling toelaatbaar, maar niet verplicht. Dat geldt met name in gevallen waarin het niet veel uitmaakt of je ingrijpt of niet. Bijvoorbeeld in situaties waarin het duidelijk is dat een verwonding ook zonder ingrijpen vanzelf herstelt en het dier niet ernstig lijdt. In zo'n situatie is ingrijpen niet verplicht, maar als daar nauwelijks risico's aan vast zitten voor het dier zelf, dan is het ook niet verboden. In die situaties heeft de beheerder ruimte om overwegingen die te maken hebben met de zichtbaarheid voor het publiek en het draagvlak voor het beleid van Staatsbosbeheer te betrekken bij zijn afweging. Dat kan ertoe leiden dat hij ingrijpt. In andere situaties kan het op het eerste gezicht erop lijken dat ingrijpen geboden is, maar kan het ook geen kwaad om de situatie nog even aan te zien en te bekijken hoe die zich ontwikkelt.

Voor een nieuwe praktijk, zoals beheer met grote grazers, die volop in ontwikkeling is, is het van belang dat er ruimte blijft voor nieuwe ontwikkelingen en voor het verwerven van nieuwe inzichten. Die ruimte verdwijnt als alles ofwel verplicht, ofwel verboden is. Met starre richtlijnen zal men waarschijnlijk ook voor de dieren een slechter resultaat bereiken, dan wanneer men ruimte laat voor het inschattingvermogen en het gezonde verstand van de beheerders. Door te erkennen dat er in ethische vraagstukken vele grijstinten bestaan, kan bewegingsruimte behouden worden, zonder dat dit ten koste hoeft te gaan van individuele dieren. Voorwaarde is wel dat er hoge eisen gesteld worden aan de argumentatie. Er mag niet de indruk ontstaan dat men er slechts op uit is om de zaken op hun beloop te laten. Deze richtlijnen, in samenhang met de toelichting en het achtergronddocument, beogen een bijdrage te leveren aan die zorgvuldige argumentatie.

¹⁹ In het rapport van Keulartz e.a., Goede tijden, slechte tijden wordt op pag. 47 e.v. het begrip deontische operatoren geïntroduceerd. In essentie komt dit erop neer dat men stelt dat er meer ethische oordelen mogelijk zijn dan alleen "verplicht" en "verboden" (bijvoorbeeld ook "wenselijk" en "prijsenswaardig" en "neutraal (je kunt het doen of je kunt het laten, het maakt niet uit)"). Veel verschillen van mening, zo meent men, zijn op te lossen als men afstapt van de starre tweedeling "verplicht/verboden". In deze context is het niet alleen vanuit dat gezichtspunt zinvol om van de starre tweedeling af te stappen. Het heeft als bijkomend voordeel dat een praktijk in ontwikkeling de ruimte houdt om zich verder te ontwikkelen.

Literatuur

Brom, Frans W.A., Onherstelbaar verbeterd; biotechnologie bij dieren als moreel probleem (Assen 1997)

Keulartz, J, H vd Belt, B Gremmen, I Klaver en M Korthals, Goede tijden, slechte tijden; ethiek rondom grote grazers (Vakgroep toegepaste filosofie, Universiteit Wageningen, 1998).

Norton, Bryan G., 'A Broader Look at Animal Stewardship', in: Norton, Bryan G. et al (eds.), Ethics on the Ark (Washington 1995).

Willigenburg, T. van, A. van den Beld, F.R. Heeger en M.F. Verwey, Ethiek in Praktijk (Assen 1993).

HOOFDSTUK 4

VOORBEELDEN

Ter ondersteuning van het werken met de ethische richtlijnen wordt hieronder een aantal uitwerkte praktijkvoorbeelden gegeven, aangedragen door diverse opzichters van Staatsbosbeheer.

A. Een veulen is afgezonderd van de kudde en heeft een zware blessure aan zijn poot, loopt op 3 poten, is 6 maanden oud en ziet er nog goed uit, beweegt goed en vlucht weg als hij benaderd wordt. Wat te doen?

Het betreft hier een zelfstandig levend dier, dat door toedoen van de mens beperkt is in zijn leefwijze; het kan immers niet uit het omrasterde gebied trekken (A.2). Na overleg met de dierenarts over de zelfredzaamheid (is hij alert en actief, kan hij bij water, etc.) en conditie van het dier rest de keuze: afmaken of het dier een kans op herstel geven al dan niet met behulp van veterinaire ingrijpen. In een Spoor A terrein weegt mee dat het niet mogelijk is om een dier dat uit een ongeregu-

leerde kudde gehaald is voor behandeling daarna weer geaccepteerd te krijgen in de kudde. Wanneer het dier na veterinaire ingrijpen niet meer zijn 'soortgenen' levensloop, in een kudde, kan oppakken draagt dergelijk ingrijpen niet bij aan het welzijn van het dier (B.2).

Als het dier niet meer vlucht, een slechte conditie heeft, de poot na enige tijd nog niet herstelt, kortom achteruit gaat wordt het afgemaakt (de natuurlijke dood wordt niet afgewacht aangezien dit met lijden gepaard zal gaan). Bij een goede conditie en sociaal gedrag wordt genezing een kans gegeven. Bij afmaken geldt als criterium dus dat de verwonding niet meer zal genezen. Een dier dat mank zal lopen maar verder goed 'functioneert' wordt niet afgemaakt.

B. Een hengst heeft de kaak kapot (flinke vleeswond), het ziet er niet uit, maar hij vecht door, eet door en blijft zijn harem beschermen. Het publiek spreekt er schande van dat Staatsbosbeheer hier bewust niets aan doet, en dreigt de pers erbij te halen. Wat te doen?

Bij dit dier is er geen sprake van uitzichtloos of ernstig lijden, het dier functioneert naar behoren, en vertoont normaal sociaal gedrag. In dit geval zou ingrijpen grote stress veroorzaken (ook bij de andere paarden en overige dieren in het gebied) hetgeen niet opweegt tegen een eventuele versnelling van het herstelproces, dus de beheerder grijpt niet in (B.2). Wél houdt hij in de gaten, aangezien het een dier betreft dat onder de richtlijnen valt, of het dier niet alsnog achteruit gaat. Ook moet het publiek hierover duidelijk voorgelicht.

C. Er loopt een behoorlijk zwaar gewonde stier in het gebied, zijn oog is zwaar beschadigd en er komt bloed uit. Ook is het dier wat vermagerd, waaruit je zou kunnen vaststellen dat het dier pijn heeft. De stier eet nog wel goed en vertoont geen sociale problemen, hij leeft alleen. Wat te doen: afmaken, verdoven en behandelen, of zelf laten herstellen?

De dierenarts moet constateren of er wel of geen sprake is van ernstig lijden. Wanneer de stier niet uitzichtloos, en ernstig lijdt hoeft het niet afgemaakt te worden. In een Spoor A terrein ligt de keuze zelf laten herstellen voor de hand (maar wel goed in de gaten houden dat er geen ernstig lijden ontstaat), in een Spoor B terrein zal eerder de dierenarts gevraagd worden om de stier te behandelen.

D. De beheerder komt tijdens zijn ronde een ree tegen met wond en slechte conditie. Idem voor een konijn dat aan myxomatose leidt. Wat te doen?

Dit zijn weliswaar beide dieren die in principe niet belemmerd wordt door menselijke barrières, maar wanneer een beheerder geconfronteerd²⁰ wordt met welk dan ook **uitzichtloos** lijdend (gewerveld) dier dan geldt een algemeen menselijke morele plicht om in te grijpen (B.2). Wanneer duidelijk is dat er geen spontaan herstel meer mogelijk is en het dier **ernstig** lijdt, moet het dier afgemaakt worden om het uit zijn lijden te verlossen. Anders moet het de kans krijgen om zelf te herstellen of zelfstandig te sterven, en wordt er niet ingegrepen. Het is echter niet de bedoeling om op zoek te gaan naar dergelijke dieren, naast de praktische onmogelijkheid is het zoeken/opjagen op zich al een enorme verstoring voor het dier.

E. Men komt aan het einde van de winter een oud rund tegen, het dier heeft het zeer moeilijk en de kans is groot dat hij het voorjaar niet haalt. Het dier afmaken, verzorgen of laten leven?

Dit is een dier dat beïnvloed wordt door menselijk handelen (het leeft achter een raster), wanneer het lijdt is het dus zaak om in te grijpen. Daarbij is de wijze waarop wordt ingegrepen afhankelijk van of het een Spoor A of B terrein is. In een Spoor B terrein mogen de dieren bijgevoerd worden, zij het dat de wijze waarop dit gebeurt zo min mogelijk negatieve effecten moet hebben, bijvoorbeeld door het dier uit het terrein te halen, het op voer te zetten en dan terug bij de kudde te brengen. In Spoor A terreinen mag alleen bijgevoerd worden wanneer er sprake is van een extreme situatie, die onafhankelijk van de draagkracht van het gebied er voor zorgt dat het voedselaanbod voor de populatie als geheel onvoldoende is (er dreigt een crash) of wanneer er bepaalde essentiële voedingsstoffen in het terrein ontbreken (C.2). Wanneer geen van beide situaties het geval is mag daar dus niet worden bijgevoerd. Daarbij is het van belang dat men zich realiseert dat verhongeren van herbivoren in de winter een natuurlijk proces is wat ongeacht de aanwezigheid van

predatoren optreedt. Wanneer het dier niet ernstig lijdt kan men het de kans gunnen om het voorjaar toch te halen, of om een rustige dood te sterven. Wanneer het sterven duidelijk gepaard gaat met lijden dan grijpt de beheerder in om de lijdensweg te verkorten.

F. Een oude stier of een oude reebok zijn midden in de zomer in de problemen gekomen, duidelijk door de ouderdom. De dieren liggen op de grond en kunnen niet meer overeind komen. Afmaken of zelf laten sterven?

Wanneer de dieren niet of niet ernstig lijden gunnen we ze in principe het recht om in alle rust, en zelfstandig te sterven. Het proces waarbij met ze zou afschieten zou bij de dieren grote stress veroorzaken en waarschijnlijk leiden tot vlucht-pogingen en dergelijke. De afweging is dan dat de nadelen voor het welzijn van de dieren van het ingrijpen niet opwegen tegen de voordelen (verkorten van het stervensproces). (B.1) Wanneer er echter sprake is van ernstig en uitzichtloos lijden dan grijpt de beheerder in door het dier te doden of te laten doden. Er blijft een dilemma: het publiek ziet het verschil niet tussen een oud beest dat dood gaat en een dier dat ligt te lijden.

G. Een pasgeboren veulen heeft de aansluiting met de merrie gemist, en lijkt ten dode opgeschreven. Het diertje staat er verloren bij. Het dier afmaken, laten sterven, of na aandring van het publiek met de dierenambulance meegeven?

De ervaring leert dat dergelijke veulentjes niet te redden zijn, het vervoer en dergelijke vormen dan alleen nog een extra lijdensweg. Een vos kan, als predator, ervoor zorgen dat het dier de dood vindt. Echter om het onnodig lijden van het veulen te verkorten moet de beheerder ingrijpen en het dier afmaken.

H. Is het mogelijk om in de winter verzwakte vogels (of waterwild) bij te voeren?

(Water)vogels kunnen zich in principe verplaatsen naar een ander gebied, en worden dus niet door het handelen van de mens belemmerd in hun gedrag. Het voedseltekort wat zij ondervinden hoort bij hun soortspecifieke leefwijze, bijvoeren is dus niet aan de orde.

²⁰ Volgens richtlijn B.1 hoeft een beheerder pas in te grijpen als hij geconfronteerd wordt met een gewond of ziek dier, van actief speuren is geen sprake. Het opsporen van zieke dieren is ook niet een van de taken van Staatsbosbeheer, aangezien zieke dieren een normaal onderdeel zijn van een natuurlijk systeem.

I. Een terrein met doeltypes 12 begint na een overstroming weer droog te vallen. Er blijven vissen achter in poelen die al snel zullen droogvallen. De vissen daar laten sterven, of ze redden, bijvoorbeeld door ze naar de rivier terug te brengen?

Wanneer het water uit de poelen verdampt kan men aanmerken dat de vissen zullen lijden en uiteindelijk doodgaan. Als de vissen in de door de aanwezigheid van een dam of dijk (en dus menselijk handelen) op het droge achterblijven is ingrijpen verplicht (A.2), dan moet de beheerder de keuze maken om de vissen naar water terug te brengen of ze af te maken. Wanneer zij niet door een menselijke ingreep in een (te ondiepe) poel achterblijven in een natuurlijke uiterwaard kan op grond van richtlijn B.1 worden ingegrepen maar uitsluitend met als doel hen uit hun lijden verlossen.

J. De beheerder van een weidevogelgebied ziet dat een roofvogel de kuikens van een eend ziet en probeert te vangen. Mag hij proberen om de vogel te verjagen?

De kuikens zijn niet door menselijk handelen in gevaar gebracht, ingrijpen zou daarbij de roofvogel, eveneens onderdeel van het systeem, benadelen. Ingrijpen is uit den boze.

APPENDIX I

TOTSTANDKOMING RICHTLIJNEN

Deze richtlijnen zijn opgesteld in nauw overleg met een aantal beheerders van terreinen van Staatsbosbeheer en een werkgroep van deskundigen.

Het betreft de volgende personen:

dr. R. van den Bos, Interfacultair Centrum Welzijn Dieren, UU
dr. P.J.H. van Bree, populatiezoöloog, UvA
dr. F.W.A. Brom, Centrum voor Bioethiek en Gezondheidsrecht, UU
mr. D.W. Bruil, Instituut voor Agrarisch Recht, LUW
ir. A. de Gelder, regiohoofd Flevoland/Overijssel, Staatsbosbeheer
Dhr. J. Griekspoor, faunabeheerder Oostvaardersplassen, Staatsbosbeheer
drs. N. van Heijst, adjunctdirecteur Staatsbosbeheer
dr. P. Koene, Departement Dierwetenschappen, Leerstoel ethologie, LUW
Dhr. H. de Kok, beheersboerderij Slikken van Flakkee, Staatsbosbeheer
Dhr. S. Krap, opzichter beheerseenheid Lauwersmeer, Staatsbosbeheer
dr. J.M. van Leeuwen, veterinaire pathobioloog, IDDLO
dr. H.A. Luten, dierenarts
Dhr. J. Meesters, opzichter beheerseenheid Rijk van NijmegenZuid, Staatsbosbeheer
drs. M.H. Rijks, afdeling Terreinbeheer, Staatsbosbeheer
prof. dr. M.G.C. Schouten, afdeling Terreinbeheer, Staatsbosbeheer

In een voorbereidende bijeenkomst met beheerders is een inventarisatie gemaakt van de problemen waarmee men zich in de praktijk geconfronteerd ziet. Verder is tijdens die voorbereidende bijeenkomst gesproken over de precieze bedoeling van de richtlijnen. Daarna hebben er drie bijeenkomsten plaatsgevonden van beheerders en deskundigen. Tijdens de eerste twee bijeenkomsten zijn de belangrijkste thema's besproken en is een begin gemaakt met het formuleren van richtlijnen. In de laatste bijeenkomst zijn de opgestelde concept richtlijnen besproken en is een definitieve versie vastgesteld.

Hoewel er tot op grote hoogte consensus was over wat wenselijk en haalbaar is, vertolken de richtlijnen niet persé de persoonlijke opvattingen van alle beheerders en deskundigen die deel hebben genomen aan de werkgroepen. Men had vooral voor ogen dat de richtlijnen duidelijkheid moeten bieden en een samenhangend en verdedigbaar geheel dienen te vormen.

De werkgroepen werden geleid door Ronno Tramper van het Centrum voor Bioethiek en Gezondheidsrecht van de Universiteit Utrecht. Hij is ook de auteur van de concepten en de definitieve versie. Het spreekt vanzelf dat hij daarbij sterk geleund heeft op de inbreng van beheerders en deskundigen, zonder wie dit resultaat niet tot stand zou zijn gekomen.

Utrecht, 16 juni 1999

APPENDIX II

SPOOR A TERREINEN BIJ STAATSBOSBEHEER

Regionaam	Objectnaam	Oppvl Spoor A ha.
<i>Flevoland Overijssel</i>	OOSTVAARDERSPLASSEN	5451
	HORSTERWOLD	922
<i>Fryslân</i>	AMELAND	1
	AMELAND	13
	ENGELSMANPLAAT	150
	LAUWERSMEER	4253
	TERSCHELLING	3199
	TERSCHELLING	413
	VLIELAND	296
	VLIELAND	18
<i>Gelderland</i>	KOOTWIJK	609
<i>Groningen Drenthe</i>	ROTTUMEROOG	277
	ROTTUMERPLAAT	709
<i>NoordHolland</i>	DUINEN NOORD	294
<i>WestBrabant Deltagebied</i>	WESTERSCHeldeZUID	111
	WESTERSCHelDENOORD	327
	VEERSE MEER	18
	BIESBOSCH	3768
	SCHOUWENDUIVELAND	129
	SASSENPLAAT	40
	AAKVLAAI	184
	OOST EN NOORDWAARD	90
	WILLEMSTAD	77
	KRAMMERVOLKERAK	1876
	HOLLANDS DIEP	15
	HOEKSE WAARD	18
	HARINGVLIET	1185
	AUVERGNEPOLDER	188
	OOSTERSCHelDENOORD	114

Eindtotaal:

24745

Samenvatting

Door een veranderde houding van de mens ten opzichte van de natuur en de nieuwe situatie met betrekking tot dieren die in natuurterreinen geïntroduceerd zijn, rees de behoefte aan een nadere invulling, specifiek gericht op natuurterreinen, van de bestaande wetgeving op het vlak van dierenwelzijn. Hiertoe zijn door een werkgroep met deskundigen²¹ in samenwerking met ethici en opzichters van Staatsbosbeheer richtlijnen opgesteld. Bij het opstellen is de vaktechnische kennis van de deskundigen vooral gebruikt om te achterhalen wanneer er bijvoorbeeld lijden veroorzaakt wordt, of wanneer een dier de ruimte heeft om soortspecifiek gedrag te vertonen. Daarna is op ethische gronden een besluit genomen over de grenzen waarbinnen het handelen van de beheerders dient te vallen.

De richtlijnen zijn gericht op de ethische aspecten van de omgang met dieren in de terreinen van Staatsbosbeheer. Zij gelden voor alle gewervelde dieren die het hele jaar door zelfstandig leven. Een aantal richtlijnen, gebaseerd op een algemeen menselijke morele plicht om leed waarmee men geconfronteerd wordt te voorkomen, geldt voor alle gewervelde dieren. Behandeld wordt onder meer het al dan niet ingrijpen bij lijden, waarbij een onderscheid gemaakt wordt tussen het lijden dat ontstaat is door (indirect) menselijk handelen en dat wat voortkomt uit soorteigen gedrag. Daarnaast zijn er richtlijnen voor het beheren van de omvang van populaties en voor het omgaan met kadavers in de terreinen. Voor het merendeel van de handelingen wordt er onderscheid gemaakt tussen Spoor A (nagenoeg en begeleidnatuurlijke gebieden > 500 ha) en Spoor B terreinen (halfnatuurlijke natuurgebieden). De onderliggende keuzes en achtergronden bij de richtlijnen worden in een apart hoofdstuk toegelicht. Uitgangspunt voor de richtlijnen vormde altijd het principe van "respect voor potentiële wildheid" en het respect voor de intrinsieke waarde van het dier. In het achtergronddocument is dit nader uitgewerkt door te benadrukken dat we de zelfstandigheid en de soortspecifieke gedragingen van dieren behoren te respecteren.

Vorm van de richtlijnen: deze zijn zodanig geformuleerd dat de ethische kaders waarbinnen gehandeld dient te worden afgebakend zijn. Veelal wordt ten aanzien van de mogelijkheden daarbinnen een voorkeursrichting aangegeven, terwijl het alternatief alhoewel ontraden, niet verboden wordt. Deze flexibiliteit bleek uit de opmerkingen van de opzichters nodig om in te kunnen spelen op de verschillende mate van invloed van het publiek per terrein. Omdat de richtlijnen niet los van de bijbehorende toelichtingen gelezen moeten worden worden zij hier niet verder samengevat.

²¹ zie voor een lijst met deelnemers Appendix I.